

RUPESTRE

• ELS PRIMERS SANTUARIS •

ART PREHISTÒRIC A ALACANT

Guia Didàctica

MARQ

Vista des de l'interior de la cova del Cabeçó d'Or (Relleu)

La prehistòria és l'etapa més llarga de la història humana. I esdevé, potser, la més important i transcendental pel llarg període d'evolució física de la nostra espècie. És també el moment del naixement de l'art, entès com un procés intel·lectual complex. Precisament, l'art prehistòric és el tema de l'exposició **"Rupestre. Els primers santuaris"**, amb la qual el MARQ pretén difondre el patrimoni d'art rupestre de la província d'Alacant, reconegut mundialment. D'altra banda, la ciència de la prehistòria, dins del panorama de les Ciències Històriques, és, sens dubte, la que més avanços ha proporcionat per al coneixement del passat humà. Fa tan sols dues dècades en la província d'Alacant es coneixien poc més de cent jaciments amb art rupestre. Hui, gràcies al treball dels investigadors, especialistes i arqueòlegs, el seu nombre supera els dos centenars i s'han pogut agrupar en quatre estils artístics: paleolític, macroesquemàtic, llevanti i esquemàtic, tots ells de cronologia prehistòrica. En aquesta exposició magnífica de producció pròpia, han contribuït també una vintena d'institucions i museus nacionals i de la nostra província, els quals han aportat peces de gran valor arqueològic. Desitgem que aquesta exposició contribueixca a despertar l'interés per un patrimoni d'importància internacional l'estudi del qual està en progrés i actualització continuus.

César-Augusto Asencio Adsuar
Vicepresident de la Fundació CV-MARQ i diputat de Cultura

Santuari de Pla de Petracos (Castell de Castells)

“Rupestre. Els primers santuaris” és la nova exposició del MARQ, de producció pròpia, que commemora el 20é aniversari de la inclusió de l’“Art rupestre de l’Arc Mediterrani de la península Ibèrica” en la llista de Patrimoni Mundial de la UNESCO. Poques vegades hem tingut l’ocasió de reunir en una mateixa exposició tantes fites destacades del patrimoni alacantí. D’una banda, l’art paleolític, que fins fa unes dècades pràcticament era desconegut en les nostres terres, i que es considerava característic dels grups paleolítics de la regió francocantàbrica i, en menor mesura, d’Andalusia. Encara que, fins al moment, coneixem tan sol quatre llocs alacantins amb art paleolític, són fonamentals per al coneixement de l’art prehistòric universal. D’altra banda, l’art macroesquemàtic, és considerat una de les joies que atesora la nostra província, ja que les representacions més destacades estan quasi exclusivament limitades al nord muntanyenc de les comarques d’interior. Unes manifestacions úniques, com a conseqüència de l’arribada dels primers agricultors a la península Ibèrica – directament o indirectament – des de l’orient mediterrani. Un cas irrepetible en tota la prehistòria d’Europa que forma part del nostre patrimoni i que ens en fa sentir orgullosos. Finalment, l’art llevantí i l’art esquemàtic hi esdevenen unes aportacions inestimables al conjunt del panorama nacional, i completa el recorregut pel nostre art rupestre prehistòric. L’exposició es perfecciona amb altres manifestacions d’art moble de la prehistòria, que provenen tant del MARQ com d’altres museus nacionals, com ara el Museu Arqueològic Nacional (MAN), el Museu de Prehistòria de València, el Museu Arqueològic de Astúries, el Museu Numantí de Soria, el Museu de Prehistòria i Arqueologia de Cantàbria, el Museu d’Alcoi, el MAEC de Cocentaina o el Museu de Xàbia, entre d’altres. Som conscients d’aquesta oportunitat única per acostar-nos globalment a la prehistòria, a través dels seus objectes i de les seues pintures, origen del nostre primer art. Per açò, us convidem a gaudir d’una exposició tan espectacular, com necessària, per al coneixement de les nostres arrels.

Josep Albert Cortés i Garrido
Director-Gerent de la Fundació CV-MARQ

Cova de Cabeçó d'Or (Relleu)

1 INTRODUCCIÓ

Fa 20 anys, en la província d'Alacant es coneixien 130 jaciments amb art rupestre. Hui el seu nombre supera àmpliament els 200 i abasten, sorprenentment, quatre estils artístics prehistòrics: paleolític, macroesquemàtic, llevantí i esquemàtic. L'augment espectacular dels coneixements de l'art rupestre alacantí i la necessitat d'actualitzar-los i difondre'ls entre el gran públic ha estat la principal motivació de l'exposició "**Rupestre. Els primers santuaris**".

La seua estructura segueix un criteri cronològic. Comença a la sala 1 amb l'art paleolític, continua amb l'art macroesquemàtic en la sala 2 la qual acull els primers moments del neolític, i finalitza amb l'art llevantí i l'art esquemàtic (sala 3) d'època també neolítica però amb una major perduració en el temps i una major difusió geogràfica que l'art macroesquemàtic. En realitat, si atem únicament a un criteri temporal tindríem dues grans etapes de l'art prehistòric en la nostra província: l'art del paleolític i l'art del neolític (macroesquemàtic, llevantí i esquemàtic).

En aquesta guia seguirem un esquema similar, i ens basarem en els quatre estils artístics. Prèviament, anticiparem dos blocs que considerem fonamentals. En primer lloc, unes paraules breus sobre el concepte de l'art prehistòric, després, continuarem amb una explicació senzilla sobre la forma de datar l'art rupestre. Al final de la guia, l'últim apartat tractarà de resumir l'estat actual de la gestió i la posada en valor d'aquest art universal.

En aquesta exposició coneixeràs els 4 estils o classes d'art prehistòric de les nostres terres: l'art paleolític, l'art macroesquemàtic, l'art llevantí i l'art esquemàtic.

2

EL NOSTRE ART RUPESTRE: PATRIMONI DE LA HUMANITAT

L'art rupestre és una manifestació universal. Reflecteix les creences i preocupacions de les poblacions humanes durant milers d'anys, encara que les imatges varien segons les èpoques, llocs i cultures.

La UNESCO, l'organisme de les Nacions Unides per a l'Educació, la Ciència i la Cultura, va establir en la Convenció de 1972 que determinats enclavaments tenen un valor universal excepcional i pertanyen al patrimoni comú de la humanitat. Per a açò va confeccionar una selecta llista de PATRIMONI MUNDIAL a la qual s'adscriuen, en l'actualitat, més d'una trentena de jaciments amb art rupestre.

El desembre de 1998 els membres de la Convenció de Patrimoni Mundial de la UNESCO, reunits a Kyoto (el Japó), van proposar la inclusió de **l'Art Rupestre de l'Arc Mediterrani de la Península Ibèrica** en la seua llista de Patrimoni Mundial. Amb aqueix gest, es confirmava el seu valor excepcional i universal i la necessitat de la seua protecció per a benefici de la humanitat. La inscripció va incloure llocs amb art rupestre repartits per sis comunitats autònomes: Andalusia, Aragó, Castella-la Manxa, Catalunya, Comunitat Valenciana i Regió de Múrcia. La declaració afectava a un total 757 conjunts rupestres, dels quals 304 es localitzaven a la Comunitat Valenciana.

L'art rupestre s'encontra en tots els llocs del món, és universal. Alguns llocs amb art rupestre són tan importants que estan inclosos en la llista del Patrimoni Mundial de la UNESCO (associació de les Nacions Unides per a la Cultura i l'Educació).

L'art rupestre d'Andalusia, Aragó, Castella-la Manxa, Catalunya, Comunitat Valenciana i Múrcia estan inclosos junts en la llista mundial de la UNESCO des de fa 20 anys.

3

EL CONCEPTE D'ART PREHISTÒRIC

Sense tractar massa un tema tan debatut com el de quines manifestacions prehistòriques poden ser considerades artístiques o tenen una qualitat artística, devem dedicar unes paraules per a delimitar el fenomen artístic en la prehistòria. Si seguim una definició estesa en els manuals d'art, podríem definir un objecte o una representació artística prehistòrica com un document històric elaborat, no solament amb una finalitat utilitària exclusivament sinó també per a comunicar visualment un missatge. Aquesta definició supera, i ahora engloba, el concepte d'originalitat i de sentit estètic. Realment, és el rerefons simbòlic, és a dir, la qualitat de transmetre informació que un altre espectador coetani o del mateix context cultural sabrà interpretar, la qual cosa li confereix un caràcter artístic. Així, en funció d'aquesta definició, una figura pintada però també un signe o una marca intencional en qualsevol suport o un objecte perforat d'adorn (ja que pot expressar una diferenciació dins d'un grup o la pertinença a un col·lectiu), entrarien dins de la temàtica de l'art prehistòric. L'art de la prehistòria se sol dividir en art moble i en art rupestre.

■ **L'art moble o mobiliari** és l'art dels objectes transportables o portàtils: plaquetes de pedra gravades o pintades, objectes d'os decorats, peces d'ivori tallades, adorns, penjolls...

■ **L'art rupestre o parietal** es refereix a qualsevol manifestació artística sobre un suport rocós fix, que es trobe tant a l'interior d'una cova com a l'aire lliure. No importa quin siga el motiu representat (un animal, una figura humana o un signe desconegut) ni la tècnica utilitzada per a representar-ho (gravat o pintura) sempre que haja sigut realitzat per societats prehistòriques o per cultures tribals actuals.

Sabies
que...

Àfrica és el continent que més representacions atresora d'art rupestre (més de 200.000 llocs). Per països, Austràlia és el que més manifestacions d'art rupestre conserva.

L'art de la prehistòria es divideix en 2 tipus:

- **L'art rupestre es fa sobre les parets de les coves o en les roques a l'aire lliure.**
- **L'art moble es realitza sobre objecte que es poden transportar, com plaquetes de pedra o figuretes d'os o de banyes d'animals.**

4

L'ESTUDI I LA DATACIÓ DE
L'ART RUPESTRE

Imprescindible per a l'estudi i catalogació de l'art rupestre és la necessitat de reproduir les imatges. Tradicionalment, al llarg de més d'un segle, s'han emprat tècniques diferents, com el dibuix a mà alçada, realitzat per dibuixants excel·lents, o el calc directe, emprant diferents tipus de paper o plàstic. En l'actualitat, es desaconsella el calc directe. S'utilitzen, per contra, tècniques noves de fotogràfiques i d'informàtica en la reproducció de les imatges.

Tradicionalment, les pintures rupestres es dibuixaven o es calcaven amb paper transparent. Hui ja no s'usa el calc perquè pot destruir les pintures. Actualment, s'empra la fotografia i les tècniques modernes de la informàtica.

Una altra qüestió que desperta molta curiositat és saber com es coneix l'edat de l'art rupestre. A continuació, exposarem alguns dels mètodes utilitzats en l'estudi de la cronologia de l'art rupestre. Cal tenir en compte que la datació més fiable és el resultat de la combinació de diverses tècniques d'anàlisi.

1 Datació per cobriment o despreniment.

. En casos molt limitats, ha succeït que alguns motius rupestres han quedat coberts totalment o parcialment per estrats arqueològics: l'acumulació de sediments ha sigut tan intensa que ha aconseguit tocar o tancar completament una pintura o un gravat en la paret. Atés que un estrat arqueològic es pot datar pels objectes que conté, es pot deduir que la data del motiu rupestre és anterior a la data de l'estrat que el cobreix completament o simplement el toca, perquè es va realitzar lògicament abans de quedar tapat o semitapat per l'estrat. També pot ocórrer que un bloc o una llosa de paret rocosa amb pintures o gravats es desprenga, caiga al sòl i es quede cobert per estrats que poden datar-se.

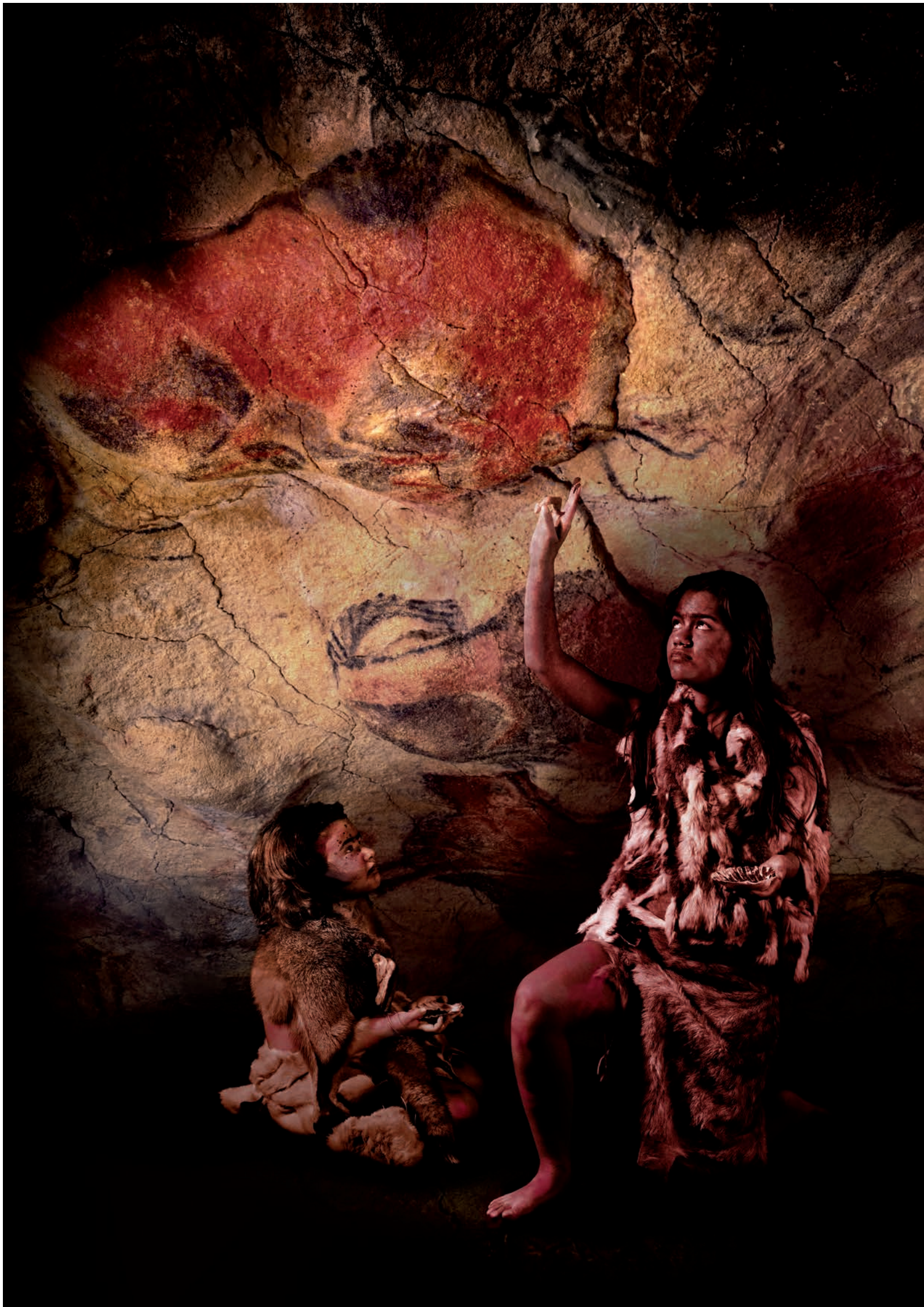

- 2 Anàlisi comparativa.** Consisteix en comparar l'estil i la temàtica d'unes pintures ja datades amb seguretat amb unes altres que volem datar. Per semblança formal, un conjunt rupestre es considera de la mateixa època que un altre conjunt de les mateixes característiques. Els paral·lelismes morfològics i temàtics també es poden donar entre pintures rupestres i objectes mobles. Aquest és el cas de l'art macroesquemàtic, en el qual s'han posat en relació els orants pintats en els abrics rupestres i els orants impresos en la ceràmica del neolític antic.
- 3 Anàlisi de superposicions.** Quan en la mateixa paret rocosa hi ha motius de diferents estils i aqueixos motius s'entrecreuen o se superposen, es pot establir una relació microestratigràfica: el motiu que es pinta sobre un altre és més recent que el motiu que està per sota. Mai es podrà saber amb exactitud el temps que va passar entre els dos motius en contacte. Només es pot establir, per tant, una datació relativa (un és posterior o anterior a l'altre). En la província d'Alacant tenim un bon exemple que podria il·lustrar aquest tipus d'anàlisi: en l'abric de la Sarga d'Alcoi trobem de figures llevantines pintades sobre motius macroesquemàtics.
- 4 Tècniques modernes de la física.** Els mètodes físics de datació es perfeccionen constantment. L'espectrometria de massa per accelerador (AMS) permet el recompte d'àtoms de carboni 14 presents en una mostra. Els espectròmetres de masses amb acceleradors tenen l'avantatge que només requereixen mostres molt xicotetes, 1.000 vegades menors que els mètodes convencionals d'anàlisi de C-14. D'aquesta forma, és possible datar els pigments orgànics de les pintures parietals o els microorganismes (bacteris, fongs, esquelets d'insectes) que es queden en els solcs dels gravats rupestres a la intempèrie. També és possible estudiar amb altres tècniques les concrecions de calcita en les coves càrstiques i els vernissos o microcapes minerals que es formen a l'aire lliure sobre les superfícies rocoses. Aquestes concrecions minerals són útils quan tapen una pintura o un gravat, però la seua anàlisi no ofereix molta precisió cronològica.

Per a estudiar l'art rupestre s'usen mètodes diferents. Per exemple, es pot comparar una pintura prehistòrica amb una altra pintura semblant que ja coneixem. També s'utilitzen tècniques modernes de la física per a saber la seua edat.

5

L'ART PALEOLÍTIC

Actualment es considera que les primeres representacions simbòliques són obra de l'*Homo sapiens* (tradicionalment designats com a cromanyons) realitzades a Àfrica fa uns 100.000 anys. A Europa, les primeres manifestacions artístiques de l'*Homo sapiens* apareixen en les darreries del paleolític (a inicis del paleolític superior) fa uns 40.000 anys. No obstant això, tothom accepta que l'art no és solament cosa de l'home modern. Amb anterioritat, l'*Homo neanderthalensis* (anomenat tradicionalment com a neandertals) mostra evidències d'un comportament simbòlic, és a dir, artístic: ús de pigments i de diferents tipus d'ornaments personals i la realització de gravats i pintures rupestres. Estudis molt recents realitzats en diverses coves espanyoles –*La Pasiega* (Cantàbria), *Maltravieso* (Càceres) i *Ardales* (Màlaga)– demostren que els neandertals van poder realitzar art rupestre fa 60.000 anys, encara que aquest és un tema que encara està en estudi i debat.

Independentment de l'origen i de l'autoria de l'art més antic, dividirem l'art paleolític en dos apartats: l'art rupestre i l'art moble.

I. ART RUPESTRE PALEOLÍTIC

Si seguim un criteri senzill i didàctic, podem sintetitzar les seues característiques en els punts següents:

- **LOCALITZACIÓ.** Es realitza tant a l'interior de coves com als seus vestíbuls, als abrics o als llocs a l'aire lliure. És important assenyalar que les parts més profundes i fosques d'algunes coves paleolítiques s'han considerat, per les seues característiques físiques (fosc, sonoritat i dificultat d'accés) i per la quantitat i la qualitat dels motius representats en elles, veritables santuaris.

- **TÈCNICA.** Poden ser motius pintats o motius gravats. Ambdues tècniques solen aparèixer en una mateixa figura.

- El gravat.** Es pot realitzar amb diverses tècniques: el picat amb un percussor o la incisió o el ratllat de la superfície amb instruments tallants de pedra (burí de sílex).

- La pintura.** Els colors que predominen en la pintura paleolítica són el roig i el negre. El color roig s'obtenia principalment de l'ocre (òxid de ferro) i el color negre essencialment de carbons. El pigment es podia aplicar directament sobre la superfície parietal o bé es triturava i es barrejava amb altres substàncies que feien d'aglutinant, com les grasses animals.

• **TEMÀTICA.** En ordre de freqüència tenim els motius següents representats:

- 1 Animals.** El major percentatge de les representacions de l'art paleolític són d'animals, que en ocasions destaquen pel seu realisme. Es tracta d'animals relacionats majoritàriament amb la dieta humana: bisons, furons, cérvols, cavalls i cabres, i en menor proporció aus i animals aquàtics. És curiós destacar que els més representats no són sempre els més caçats o consumits.
- 2 Motius geomètrics.** Acompanyen les representacions d'animals. Solen ser de formes variades i d'interpretació difícil.
- 3 La figura humana.** Són molt escasses les representacions humanes o de personatges híbrids amb trets humans i animals. En ocasions es tracta simplement d'algunes parts del cos: les mans o motius triangulars identificats amb el sexe femení.

Les imatges més repetides en l'art del paleolític són les d'animals: bisons, cérvols, cavalls, cabres... També es representen signes de formes molt diferents i difícils d'entendre. Els artistes del paleolític usaven tècniques diferents com la pintura (amb colors com el roig i el negre) i el gravat.

Cadascuna de les províncies valencianes registra exemples d'art rupestre. A Castelló, hi ha mostres rupestres en la Cova de Sant Josep (Vall d'Uixó) i en la zona muntanyenca de les comarques de l'Alt Maestrat i la Plana Alta: Barranc de l'Espigolar (la Serratella), l'Abric d'en Melià (Serra d'en Galceran) i la Cova del Bovalar (Culla). En aquests últims hi ha representacions pintades o gravades de figures xicotetes d'animals i geomètriques en covetes menudes, visibles amb llum natural, i que pertanyen als moments finals del paleolític superior, a l'epipaleolític.

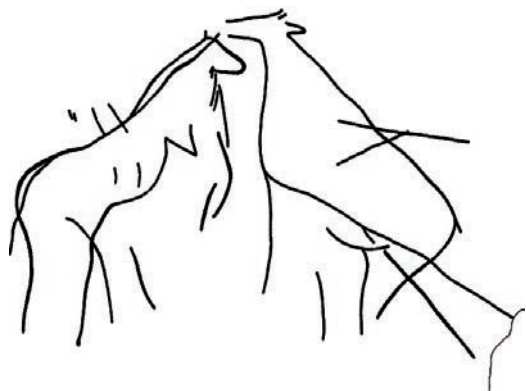
A València, en les comarques meridionals, tenim la Cova de Don Juan (Jalance) i la Cova de les Meravelles (Gandia), amb gravats rupestres de cavalls i bòvids. També a Gandia, en la Cova de Parpalló hi ha algunes representacions gravades en la paret, com per exemple un cavall, encara que aquest jaciment destaca pel seu art moble.

En la província d'Alacant tenim quatre coves amb art rupestre paleolític, localitzades totes elles a l'entorn del riu Girona.

1- COVA FOSCA (VALL D'EBO).

És el santuari paleolític més important de les terres alacantines. La majoria de les representacions estan en una sala fosca i xicoteta situada al fons de la cova, a la qual s'accedeix per una galeria estreta. Tots els motius van ser gravats, on destaquen un conjunt de 15 figures d'animals bòvids, cérvols i cavalls que s'interrelacionen entre ells i amb alguns signes geomètrics. La major part de les figures es van gravar de forma incompleta, encara que es van ressaltar aquells trets que permeten identificar les espècies, com són les crineres, les orelles i el banyam. Es daten en el magdalenianà, fa uns 16.000 anys.

2- COVA DE REINÓS (VALL D'EBO).

És una cova poc profunda en la qual hi ha un únic motiu pintat: una cabra de ventre engruixat i gran banyat, amb les potes davanteres elevades simulant la fugida de l'animal entre els escarpaments rocosos. Pertany al solutrià ara fa entre 16.000 i 21.000 anys.

3- COVA DEL COMTE (PEDREGUER).

Descoberta recentment, en 2011, conté una vintena de panells majoritàriament gravats, amb animals – diversos cavalls, cérvols, una cabra – i signes geomètrics en espiral. La seua cronologia és anterior al solutrià. Les excavacions també han permès recuperar objectes d'art mòble.

4- COVA BOLUMINI (BENIARBEIG).

Amb alguns signes geomètrics pintats que encara semblen inèdits.

En la província d'Alacant hi ha 4 llocs amb art rupestre del paleolític. El més important és la Cova Fosca (Vall d'Ebo). Compta amb 15 figures d'animals (cérvols, cavalls, bous) i signes gravats de fa uns 16 mil anys.

II. ART MOBLE PALEOLÍTIC

Es tracta de tots aquells objectes amb algun tipus de representació que, per la seua grandària, poden ser transportats. A diferència de l'art rupestre, l'art moble té una major distribució per tot Europa.

L'art moble del paleolític es va realitzar en diversos materials i suports: plaquetes o lloses de pedra, fragments de banya de cérvol, ivori, dents i ossos d'animals. Molts d'ells són objectes quotidians decorats, com són puntes de projectil, arpons o bastons perforats.

- **TÈCNICA.** S'empra el gravat, la pintura (en plaquetes de pedra) i l'escultura.

- **TEMÀTICA.** No és diferent a la de l'art rupestre: una gran part de les representacions són figures d'animals però també es representa la figura humana, molt més habitual que en l'art rupestre. En aquest sentit destaquen les estatuetes femenines denominades Venus, relacionades amb la fertilitat i tallades amb alguns trets exagerats com la vulva, el melic, el ventre, els pits o els malucs. Una de les més famoses és la Venus de Willendorf (Àustria), que es conserva en el Museu d'Història Natural de Viena.

Les figures masculines són més escasses i solen incloure atributs animals, com és el cas de l'Home lleó de Stadel (Alemanya). L'única Venus trobada fins al moment en la península Ibèrica es va localitzar en el jaciment asturià de Las Caldas.

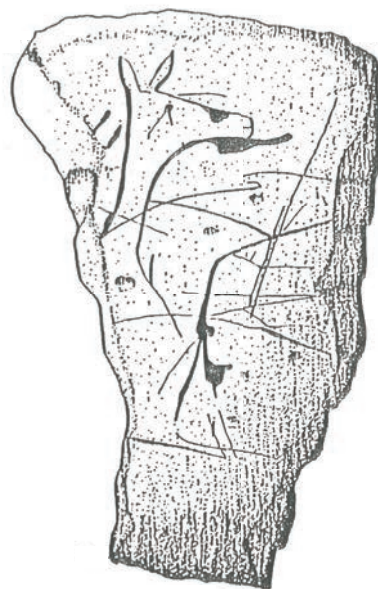
Moltes d'aquestes obres són peces decorades d'ús diari, com són puntes de llança o arpons. Els exemples més destacats són unes figuretes femenines anomenades Venus. Són imatges de dones gruixudes i nues que representen la fertilitat.

El jaciment amb art moble més important de la Comunitat Valenciana és la **Cova del Parpalló** (Gandia, València). Està considerat un dels grans santuaris paleolítics de tota Europa. La seua importància prové de la troballa de milers de plaquetes de pedra gravades i pintades amb animals i algunes figures geomètriques, vegetals i humanes. El seu moment d'apogeu es va donar durant el solutrià, fa uns 21.000 anys, encara que aquestes plaquetes es van realitzar durant segles i segles (més de 1.200 generacions), la qual cosa indica que el Parpalló va ser un santuari de referència per a les comunitats que van viure en el seu entorn.

A la província d'Alacant també s'han descobert, de forma aïllada, plaquetes decorades en jaciments com ara el Tossal de la Roca (la Vall d'Alcalà), la Cova del Barranc (la Vall de Laguar) o la Cova del Comte (Pedreguer). En aquesta última, esmentada anteriorment pel seu art rupestre, s'han recuperat dues plaquetes de pedra amb gravats de cavalls i un ur datats en el solutrià.

El lloc més important de la Comunitat Valenciana és la Cova del Parpalló (Gandia, València). És un dels llocs prehistòrics més importants d'Europa. Allí es van trobar milers de plaquetes de pedra amb animals i signes pintats i gravats.

Abric V de Pla de Petracos

6

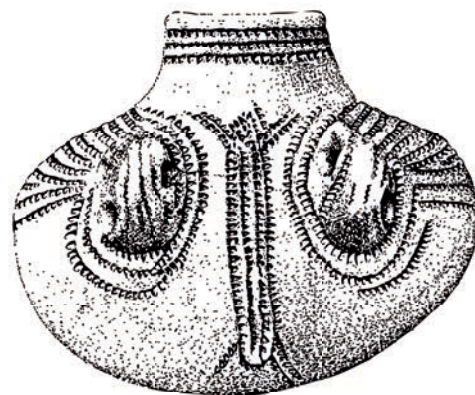
L'ART MACROESQUEMÀTIC

A partir d'aquest moment, iniciem el recorregut de l'art postpaleolític. Al llarg del neolític, en les nostres terres apareixen diversos estils artístics ben diferenciats, primer el macroesquemàtic i, després, faran la seua aparició en el mateix territori l'art llevantí i l'art esquemàtic. Alguns motius es mantindran en el temps, encara que adopten formes diferents o es pinten amb tècniques diverses. Uns altres, en canvi, seran nous.

L'art macroesquemàtic és l'art dels primers grups neolítics que arriben a aquestes terres a mitjan del VI mil·lenni a. de C., uns 3.000 anys després que sorgirà el neolític en el Pròxim Orient. A través del Mediterrani, aquests grups van navegar amb canoes, sempre pròxims a la costa, i transportaven llavors de blat i d'ordi, ovelles i cabres. Juntament amb l'arribada d'animals domesticats i de noves tècniques de producció d'aliments es difonen també noves creences i objectes com la ceràmica. Les primeres ceràmiques neolítiques s'anomenen cardials, per estar decorades a força d'impressions fetes amb la vora de la petxina de l'escopinya (antigament anomenada *Cardium edule*).

L'art macroesquemàtic és exclusiu de l'àrea muntanyenca del nord de la província d'Alacant, especialment dels termes municipals d'Alcoi, Castell de Castells i la Vall de Gallinera. En els últims anys també s'ha registrat la seua presència en les àrees limítrofes de la província de València.

Amb l'art macroesquemàtic van conviure l'art esquemàtic i l'art llevantí, encara que aquests dos van tenir una major difusió geogràfica i van perdurar molt més en el temps. Igual que hem fet amb l'art paleolític, separarem els àmbits parietal i moble.

L'art macroesquemàtic és l'art dels primers agricultors del neolític de les nostres terres. La majoria dels llocs amb pintures macroesquemàtiques estan únicament a la zona muntanyenca del nord de la província d'Alacant. El lloc més important és el santuari del Pla de Petracos (Castell de Castells, Alacant).

I. L'ART RUPESTRE MACROESQUEMÀTIC

Podem resumir les característiques de l'art parietal macroesquemàtica en els punts següents:

- **UBICACIÓ.** Els llocs triats són abrics o cavitats rocoses poc profundes, ben visibles i il·luminats pel sol. Aquests abrics no van ser zones d'hàbitat o de soterrament sinó santuaris als quals acudrien les poblacions de l'entorn en moments assenyalats de l'any (celebracions religioses, ritus de pas, reunions i aliances intergrupals, etc).
- **TÈCNICA.** S'utilitza pintura de color roig fosc, densa i espessa, que s'aplicava amb pinzells gruixuts o amb els dits i que dona com a resultat traços amples.
- **TEMÀTICA.** Es representen figures humanes de mida gran, algunes fan més d'un metre d'alçària. Se'ls sol designar amb el nom d'orants ja que es troben amb els braços alçats en actitud de súplica i les mans i els dits assenyalats. També es representen motius animals, geomètrics i vegetals, entre els quals destaquen uns gruixuts traços serpentiformes de desenvolupament vertical o horitzontal que, a vegades, presenten traços menuts perpendiculars o envoltats per punts.
- **INTERPRETACIÓ.** Es considera que estan relacionades amb ritus per a propiciar la fertilitat dels camps, dels animals i de les dones, preocupacions essencials per a les comunitats neolítiques.

L'art macroesquemàtic es va pintar en les parets de coves poc profundes.

Les pintures són de color roig fosc. Les imatges principals són figures humanes de mides molt grans anomenades orants: persones amb els braços alçats com si estigueren orant. Es pintaven per a aconseguir la fertilitat dels camps, dels animals i de les dones.

RUPESTRE. ELS PRIMERS SANTUARIS

Entre els llocs amb art macroesquemàtic podríem esmentar, per la seua peculiaritat, el **Barranc de l'Infern** (la Vall de Laguar) on s'han catalogat 18 abrics amb pintures dels tres estils neolítics. En un d'ells es van pintar dues figures humanes unides pel tronc, que alcen un dels braços en actitud d'orant i dobleguen les cames cap amunt. En el mateix lloc es va localitzar una altra figura humana macroesquemàtica, estranya i espectacular en la qual es va pintar un tocat amb forma d'orelles animals al cap.

Un altre lloc emblemàtic és el conjunt rupestre de **la Sarga** (Alcoi) ja que en els seus abrics s'identifiquen els tres horitzons artístics d'època neolítica. En l'Abric II de la Sarga destaca un motiu excepcional: una parella de figures humanes, la primera amb un tocat amb banyes que simulava un bou, i l'altra amb el cap radiat.

Però, sens dubte, el millor exemple d'aquesta manifestació artística és el santuari del **Pla de Petracos** (Castell de Castells) on es localitza un extraordinari conjunt de pintures repartides en sis abrics les quals formen un retaule natural sobre l'espectacular paret rocosa. La posició central del conjunt l'ocupa l'Abric V amb dues representacions humanes envoltades de traços horitzontals i de traços serpentiniformes, interpretats com a elements vegetals. La figura principal és un orant, possiblement una dona, que té les cames alçades cap amunt, a banda i banda del tors. Per sobre d'ella es va pintar una altra figura humana de menor grandària.

El lloc més important és el santuari del Pla de Petracos (Castell de Castells, Alacant). Les pintures estan en 6 cavitats sobre una gran paret rocosa. En el centre de tot el conjunt està l'abric 5. En ell pots veure 2 figures humanes.

La figura principal és més gran i és, potser, una dona orant amb els braços alçats i les cames doblegades cap amunt. Per sobre d'ella es va pintar una altra figura més menuda.

SANTUARI DEL PLA DE PETRACOS

ABRIC VIII

ABRIC VII

Dona vestida amb una falda llarga.
No s'hi ha conservat el cap.

Cap de bou vist de front.
S'hi aprecien bé els dos
ulls i les banyes.

Aquests ovals s'inter-
preten com la llavor o
el segment de la qual
sorgeixen les plantes.

Els traços que onegen
són motius vegetals. És
curiós que acaben amb
forma de dits.

ABRIC V

ABRIC IV

Figura humana amb un tipus de bossa o objecte penjant en un dels seus braços. Està en actitud de moviment.

Orant amb els braços alçats. Les cames s'estenen cap amunt, a banda i banda del cos.

Els traços curvilinis als costats de la figura principal es relacionen amb elements vegetals.

De les tres figures humanes, aquesta de l'esquerra està pràcticament esborrada.

Aquest traç corb i gruixut representa una de les parets de la cova santuari, de la qual ixen els tres personatges.

Els triangles sobre la figura central indiquen, possiblement, una major importància d'aquesta figura

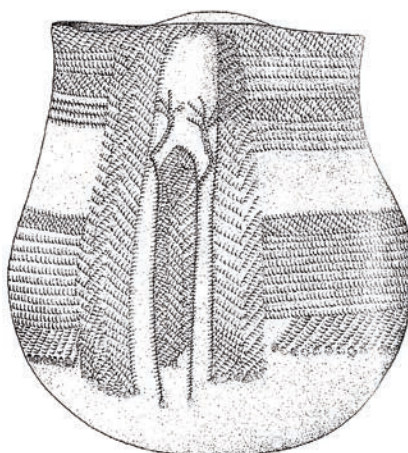

II. ART MOBLE MACROESQUEMÀTIC

El territori amb art macroesquemàtic coincideix amb un conjunt de jaciments neolítics amb ceràmiques cardials, ceràmiques impreses amb la petxina del Cardium pretanyents als primers camperols de les nostres terres. El territori macroesquemàtic és, per tant, sinònim de territori cardial.

Els millors exemples d'art macroesquemàtic en suport moble són les representacions de orants impreses sobre les primeres ceràmiques cardials. Aquestes figures d'orants han permès datar, per la seua similitud, l'art parietal macroesquemàtic en el neolític antic, fa uns set mil anys.

Els millors exemplars es van trobar en la **Cova de l'Or** (Beniarrés), un dels jaciments neolítics més importants de la península Ibèrica. Són gots globulars amb anses per a ser penjats i en l'interior dels quals encara es conserven restes d'ocre que va poder emprar-se per a la realització de les pintures rupestres. En l'exemplar del Museu d'Alcoi es pot apreciar que l'orant té indicat entre les cames el seu sexe femení, la qual cosa permet plantejar que el recipient es va usar en rituals relacionats amb la fertilitat, especialment de les dones.

En la Cova de l'Or (Beniarrés, Alacant) es van trobar imatges macroesquemàtiques que decoraven recipients de ceràmica. Són figures d'orants impreses amb la petxina de l'escopinya. Aquestes figures de la ceràmica són iguals que les pintades en les parets rocoses.

Coves Roges (Tollos)

Arquer de Benirrama

7

L'ART LLEVANTÍ

L'art llevantí és un altre dels estils artístics de cronologia neolítica, contemporani de l'art macroesquemàtic (almenys per algun temps) i de l'esquemàtic. Té una major difusió geogràfica que el macroesquemàtic: s'estén per la façana oriental de la península Ibèrica, des dels Pirineus fins a Almeria i Jaén.

L'art llevantí se sol definir com un estil narratiu i naturalista. Narratiu perquè, a través d'escenes, intenta transmetre o comunicar les activitats d'aquests grups humans en relació amb el medi natural en el qual habiten. Naturalista perquè tendeix a una representació veraç de la naturalesa pel que fa a les formes i proporcions, en molts casos amb un nivell gran de realisme en els detalls. En aquest sentit, es desenvolupen recursos pictòrics per a mostrar efectes difícils de plasmar com, per exemple, unes cames quasi en línia horitzontal per a reproduir una carrera veloç.

Si seguim l'esquema d'apartats anteriors, tenim:

- **LOCALITZACIÓ.** Es localitza també en abrics o en coves d'escassa profunditat.
- **TÈCNICA.** S'utilitza la pintura roja aplicada amb pinzell, de traç molt fi. Primer es realitza el contorn o la silueta de la figura i després s'emplena totalment o parcialment.
- **TEMÀTICA.** Es caracteritza per la realització de figures de grandària menuda i mitjana d'éssers humans i d'animals, aïllats o en escenes. Les escenes són una de les característiques més originals de l'art llevantí. En molts casos, els conjunts d'escenes es van afegint al llarg del temps en els mateixos abrics.

L'art llevantí és també un art del neolític, com l'art macroesquemàtic. Però les pintures llevantines van ocupar un territori més ampli que les macroesquemàtiques: des de Catalunya fins a Andalusia. En l'art llevantí s'usa pintura roja i un pinzell per a fer traços molt fins.

- 1 LA FIGURA HUMANA.** Les representacions masculines són les més abundants. El cos es representa nu o amb un tipus de pantalons. Poden portar adorns, com braçalets i cintes en el cap, en ocasions adornats amb plomes i amb tocats que simulen orelles d'animals. Els homes que participaven en les escenes de caça porten, habitualment, arc i fletxes i se'ls defineix com arquers. Les dones es representen amb el tors nu i amb faldilles, cenyides o acampanades. No solen portar més ornament que les cintes per a cenyir el cabell i, només en un cas, apareix un tocat amb tres plomes. En altres escenes es mostren dones portant un tipus de bossa o recipient.

- 2 ANIMALS.** Les espècies pintades majoritàriament són els cérvols i les cabres. També hi ha exemples de representacions de gossos o llops i d'insectes.

- 3 REPRESENTACIONS VEGETALS.** En ocasions excepcionals, també es reproduïxen elements vegetals, com a arbres o una branca amb fulles.

Per a entendre millor la temàtica de l'art llewantí intentarem individualitzar algunes de les escenes més significatives dins del repertori de abrics rupestres de la nostra província:

a) ESCENES DE CAÇA

Són les escenes més abundants. Els caçadors són sempre homes que, en grups poc nombrosos, assetgen a cérvols i cabres. A voltes, participen gossos, com en el cas de la Cova de la Palla (Tormos, Alacant) on apareixen tres gossos o llops assetjant un cérvol. En alguns casos els animals estan ferits, amb fletxes clavades i tiren sang per la boca. Uns altres es representen morts, amb les potes cap amunt.

b) ESCENES BÈL·LIQUES

Es tracta d'escenes de conflictes entre grups humans. Per exemple, en la Cova del Mansano (Xaló, Alacant) es representen almenys set arquers enfrontats amb altres dos, tots en actitud de carrera o tret.

c) ESCENES D'ORANTS

Són possibles representacions rituals en les quals només apareixen dones en posició d'orant, és a dir, amb els braços alçats, com en el cas de les dues figures femenines de l'abric de Benirrama.

d) ESCENES AMB XIQUETS

Les imatges de xiquets són molt escasses. En l'Abric II de La Sarga (Alcoi) s'observa una escena d'aprenentatge, amb dues figures infantils assegudes davant d'una altra figura adulta més gran. Són també extraordinàries les escenes d'al·letament. En el Racó de Sorellets (Castell de Castells) un home assegut sosté sobre els genolls un bebé, al costat d'ells una dona sembla oferir-li un dels seus pits.

e) ESCENES DE RECOL·LECCIÓ

És molt famosa l'escena de l'Abric I de La Sarga d'Alcoi, en la qual es va pintar una escena de batuda: una persona colpeja amb un pal llarg dos arbres dels que cauen els fruits representats per xicotets punts. Possiblement es tracta d'una espècie silvestre, olivera borda o carrasca, molt abundants en l'entorn.

f) ESCENES COMPLEXES

En aquest apartat incloem representacions excepcionals de difícil comprensió. Entre elles destacaríem l'enigmàtica figura d'un home assegut amb les mans recolzades sobre els genolls de la Cova de la Catxupa (Dènia). També és difícil d'interpretar, en la Cova de Santa Maira (Castell de Castells), un acte de violència o d'enfrontament individual en el qual apareix una figura que intenta clavar una fletxa o llança en el pit d'una altra, que intenta evitar-ho subjectant el seu braç, al costat d'una tercera persona que observa la situació.

Si s'ha de seleccionar el lloc més representatiu de l'art llevantí en la província d'Alacant, potser seria obligat triar **La Sarga** (Alcoi). L'Abric I és fonamental per a comprendre la seqüència artística de l'art postpaleolític en la península Ibèrica, ja que presenta un immillorable cas de superposició dels diferents estils: sobre unes figures macroesquemàtiques (un orant i diversos serpentiformes verticals) es va pintar una escena de caça llevantina amb diferents arquers i cérvols. Aquesta successió d'imatges en contacte ha permès datar l'art llevantí en moments posteriors a l'art macroesquemàtic, corresponents a un període més avançat del neolític antic.

Les escenes de caça són molt importants. Caçadors amb arcs i fletxes persegueixen a grups de cérvols o cabres. Alguns animals estan morts o ferits per les fletxes. També hi ha escenes de guerra i de faenes diàries, com arreplegar els fruits d'un arbre o donar de mamar a bebés.

La Sarga. Abric II (Alcoi)

Oculat de Cabeçó d'Or (Relleu)

8

L'ART ESQUEMÀTIC

L'art esquemàtic és el tercer estil artístic de cronologia postpaleolítica, contemporània al macroesquemàtic i al llevantí. El seu origen es remunta, en les nostres terres, al neolític antic i perdura fins a l'edat del bronze (II mil·lenni a. de C.), i va tenir el seu apogeu durant el neolític final i el calcolític. Atés que hi ha restes significatives d'objectes que podem considerar de temàtica esquemàtica, dividirem aquesta secció segons el suport, rupestre o moble.

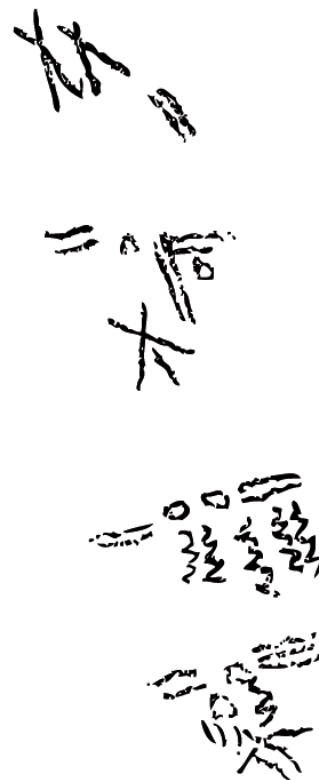
I. ART RUPESTRE ESQUEMÀTIC

La zona de distribució de l'esquemàtic és major que la dels anteriors: abasta tota la península Ibèrica i algunes zones de l'Europa occidental. Com el mateix terme suggereix, l'art esquemàtic es caracteritza per un nivell alt d'abstracció, és a dir, les figures se simplifiquen i es redueixen a les línies bàsiques.

- **LOCALITZACIÓ.** Es localitza en abrics o en coves de profunditat escassa. Però hi ha casos a l'interior de profundes coves, com en l'exemple de la Cova de la Sarsa (Bocairent, València).

- **TÈCNICA.** Es va emprar pintura de color roig, ocre groguenc i negre, amb un traç de vores irregulars i, solament en alguns casos, amb el contorn ben perfilat.

- **TEMÀTICA.** És variada: es representen figures humanes, animals, vegetals i motius simbòlics (especialment en moments avançats). Encara que sovint apareixen diverses imatges pròximes, no és possible identificar escenes semblants amb les que apareixen en l'art llevantí.

L'art esquemàtic és també una art que comença en el neolític i apareix per tot Espanya i algunes zones d'Europa. Les imatges de l'art esquemàtic són molt simples.

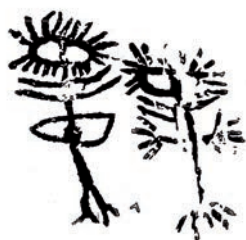
Els animals i les figures humanes es pinten amb línies molt senzilles. També es pinten punts, barres, sols o línies de formes diverses.

- 1 LA FIGURA HUMANA.** Es redueix a traços senzills. El cos, els braços i les cames són simples barres que poden adoptar diferents posicions, que generalment s'assemblen a la lletra "Y", doble "Y" o amb els braços amb forma d'ansa o en forma de creu. En la majoria dels casos és impossible precisar si corresponen a homes o dones, donada l'absència dels atributs sexuals. Aproximadament, a la fi del neolític i inicis de l'edat dels metalls (calcolític) augmenta el repertori amb noves imatges anomenades ídols, figures humanes reduïdes a trets facials exagerats, com els ulls. És molt curiós un tipus d'ídol anomenat ancoriforme (en forma d'àncora) amb les cames corbades cap amunt i dues xicotetes antenes sobre el cap, trobat en l'Abric VI del Barranc del Salt (Penàguila, Alacant).

Y X

† ϕ

Els ídols oculats rupestres representen el final del cicle de l'art rupestre esquemàtic a Alacant i tenen unes característiques diferents als oculats d'os de l'art moble: els ulls són radiats, unint trets solars o astrals amb trets antropomorfs. A més se solen representar en abrics obertes a cotes altes, amb ampli domini visual sobre l'entorn.

- 2 ANIMALS.** Solament es documenten amb seguretat cérvols i cabres, el banyat dels quals es representa, respectivament, amb forma de pinta (UUU) o amb forma de "V".

- 3 REPRESENTACIONS VEGETALS.** S'han relacionat amb representacions vegetals els motius esquemàtics anomenats ramiformes, barres horitzontals o verticals amb traços menuts perpendiculars amb forma de branques.

- 4 MOTIUS ASTRALS I GEOMÈTRICS.** Destaquen els motius soliformes, cercles amb traços perpendiculars a la vora com una mena de rajos solars. A més d'aquests motius astrals hi ha d'altres geomètrics com són punts, barres o ziga-zagues.

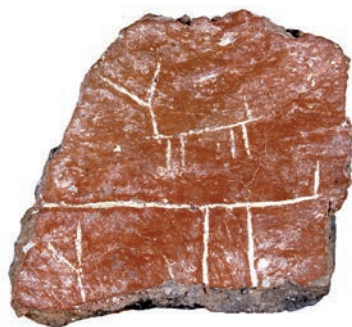

Com a exemples significatius d'art rupestre esquemàtic a la nostra província tenim el conjunt de **Cabeçó d'Or** (Relleu) i **Penya Escrita** (Tàrbena). En el Cabeçó d'Or es poden observar tres ídols oculats amb ulls radiats i tatuatges facials (dues barres horitzontals). En tots ells s'ha pintat el cos, les cames i els braços, en dos casos en creu amb els dits marcats i en l'altre en forma d'ansa, recolzats en la cintura. En Penya Escrita (o Sa Coveta de ses Lletres) destaca un ídol oculat representat per dos cercles acompanyats de dues barres horitzontals als costats, que simbolitzen el tatuatge facial. Al voltant hi ha altres motius geomètrics i figures humanes amb forma d'X.

II. ART MOBLE ESQUEMÀTIC

Motius esquemàtics, en concret "soliformes" (sols radiats), apareixen en la ceràmica-cardial de la Cova de l'Or, la més antiga del neolític en les nostres terres. Açò pot ser un bon exemple de la contemporaneïtat dels estils, ja que demostra que l'esquemàtic està ja present des dels inicis del neolític.

També en aquest jaciment es van trobar altres fragments de ceràmica amb motius zoomorfs (cabres i cérvols) representats sobre la ceràmica neolítica. Aquests animals es van realitzar amb la tècnica de la incisió o de la impressió amb pinta o un pintó. Tradicionalment aquests motius d'animals s'atribuïen a l'estil llewantí. No obstant això, recents revisions consideren que no hi ha objectes paral·lels en suport mòble de l'estil llewantí. Aquestes representacions en ceràmica serien altres exemples d'art mòble del neolític, més pròxims a un estil esquemàtic antic.

Potser els objectes més importants que podem englobar en l'art esquemàtic són els anomenats ídols. Durant el neolític final i el calcolític (entre les darreries del IV mil·lenni i principis del III mil·lenni a. de C.) apareixen en la meitat sud de la península Ibèrica aquestes representacions humanes realitzades en os. Es tracta de figures que no solen indicar gènere o edat i que centren la seua atenció en la forma del cos. Se solen descobrir en les zones d'hàbitat però, sobretot, en els soterraments i formen part dels aixovars funeraris. Hi ha una gran varietat de tipus, però només ens centrarem en els exemples que apareixen en les nostres terres:

ÍDOL PLA. Es podria definir com una placa d'os de contorn bitriangular (dos triangles units pels seus vèrtexs) o tritriangular, com l'anterior però amb l'afegit d'un altre triangle invertit més xicotet en la zona del cap. Uns bons exemples són els trobats en la Cova d'En Pardo (Planes, Alacant).

ÍDOL ANCORIFORME. Designat així per assemblar-se a la forma d'una ancora. La part inferior correspon a les cames alçades cap amunt. El millor exemplar és, sens dubte, l'ancoriforme d'os de la Cova de la Barcel·la (la Torre de les Maçanes, Alacant).

ÍDOL OCULADO. Es tracta normalment d'un os llarg cilíndric amb la representació d'un parell d'ulls, que pot adoptar multitud de variants. A voltes, aquests ulls es complementen amb un tatuatge facial, que consisteix en un parell de traços rectes o corbs sota les conques oculars. En la Cova de Bolumini (Alfafara, Alacant) es va trobar un exemplar magnífic.

Com anteriorment hem dit, aquests ídols apareixen també pintats en les parets rocoses i formen part del repertori de motius de l'art rupestre. Aquesta analogia proporciona un element inestimable de datació de les pintures parietals.

Fa 5 mil anys es van realitzar unes figuretes d'os en forma humana. S'anomenen ídols i són de formes molt diverses. Hi ha ídols oculats (amb 2 grans cercles pintats o gravats), ídols ancoriforme (té una forma semblant a una àncora) o ídols plans (plaques amb un perfil corb). Aquests ídols es col·locaven a l'interior dels soterraments.

9

LA PROTECCIÓ I LA POSADA EN VALOR DE L'ART RUPESTRE

Una de les característiques més visibles de l'art rupestre és que es tracta d'un bé immoble indissociable del lloc en el qual es troba, ja siga una cova, un abric o una paret rocosa. Les millors estratègies per a la protecció i la preservació d'aquests béns fràgils van encaminades hui en dues direccions: d'una banda, protegir amb estructures físiques adequades les representacions artístiques, per un altre, divulgar els seus continguts per a conscienciar a la societat del seu valor històric.

En la província d'Alacant s'han realitzat, en els últims anys, diverses actuacions per a protegir i, alhora, fomentar la visita als llocs d'art rupestre, s'han instal·lat tanques, s'han millorat els accessos i s'han cretat plataformes

d'observació i, com ja s'ha dit, s'ha procurat una política de difusió i acostament a la societat. El MARQ i l'Àrea d'Arquitectura de la Diputació d'Alacant han desenvolupat un programa complex de posada en valor en el santuari de Pla de Petracos, a Castell de Castells, on en 1998 es va aconseguir la primera zona tancada amb informació de la província d'Alacant. El programa ha inclòs el manteniment i la cura de la instal·lació, i l'obertura d'un centre d'interpretació d'avantguarda, renovat recentment. També són un exemple modèlic les actuacions del Museu Arqueològic Municipal d'Alcoi en els abrics de La Sarga, on després d'haver aïllat tot el barranc es fomenta la visita guiada.

Actualment, el programa de la Diputació per a la protecció i difusió de l'art rupestre s'ha ampliat amb les actuacions en la Cova de l'Or de Beniarrés i per a dos enclavaments de la Vall de Gallinera, Abrics I de Benirrama i IV del Barranc de Benialí.

En la nostra província, per a protegir alguns llocs d'art rupestre s'han col·locat tanques. També es realitzen activitats per a difondre'l, com visites guiades o exposicions. La millor forma de protegir l'art rupestre és que tota societat el conega i el valore.

Barranc de l'Infern (la Vall de Laguar)

CRÈDITS:

Director Gerent Fundació C. V. MARQ

Josep Albert Cortés i Garrido

Director tècnic MARQ:

Manuel Olcina Doménech

Cap de la unitat d'exposicions i difusió del MARQ:

Jorge A. Soler Díaz

Comissaris:

Jorge A. Soler Díaz

Rafael Pérez Jiménez

Virginia Barciela González

Texts Departament didàctica MARQ:

Rafael G. Moya Molina

Gema Sala Pérez

Il·lustracions i fotos:

Catàleg de l'exposició

"Rupestre. Els primers santuaris"

Traducció en valencià:

Fàtima Francés Sánchez

Departament de Formació. Diputació d'Alacant

Disseny i maquetació:

Lorena Hernández Serrano

Impressió:

Impremta Provincial d'Alacant

ISBN: 978-84-09-05716-0

Depòsit legal: A 464-2018

MARQ 2018

www.marqalicante.com

MUSEU EUROPEU
DE L'ANY 2004

MARQ

MUSEU ARQUEOLÒGIC D'ALACANT

GOVERN
PROVINCIAL
ALACANT
La Dipu dels pobles

fundación
asisa ➔

FUNDACIÓN CAJAMURCIA

Obra Social "la Caixa"

Museums Partner

Organización
de las Naciones Unidas
para la Educación,
la Ciencia y la Cultura

Acto repertorio del arco mediterráneo
de la Península Ibérica.
Inscrito en la Lista del
Patrimonio Mundial en 1996

Organización
de las Naciones Unidas
para la Educación,
la Ciencia y la Cultura

Con el patrocinio de
Comisión Nacional
Española de
Cooperación
con la UNESCO

2018
AÑO EUROPEO
DEL PATRIMONIO
CULTURAL